

ראשי פרקים להתקבלותה של ההשכלה המוקדמת בשלהי תקופת ההשכלה

משה פלאי

אחד הנושאים המעניינים והמאתגרים בחקר תולדות סיפורת ההשכלה העברית והתפתחותה – שלא נידונו עד כה – הוא 'התקבלותה' של ההשכלה הגרמנית במרוצת השנים, עם מעבר ההשכלה לאימפריה האוסטרית ולגליציה וכן לרוסיה ולפולין. כולנו יודעים, כי בסוף תקופת ההשכלה נמתחה ביקורת קשה נגד סיפורת זו.¹ אך פחות ידוע התהליך שהביא לעמדה ביקורתית זו. השאלות המתעוררות בקשר לכך הן: מה היה היחס כלפי השכלת ברלין בתקופותיה המאוחרות של ההשכלה וכיצד העריכו את סיפורת ההשכלה. אפשר לציין, כהנחת עבודה, על פי התרשמות ראשונה ועיון בטקסטים, כי התקבלותה של ההשכלה הגרמנית בתקופה השנייה בהשכלה (באימפריה האוסטרו-הונגרית, ובעיקר בגליציה ובאיטליה) ובראשית התקופה השלישית (ברוסיה) הייתה חיובית ביותר.

קריטריונים לבחינת התקבלותה של סיפורת ההשכלה

הגעתי לקביעה זו באמצעות בדיקת התקבלותה של סיפורת ההשכלה המוקדמת על פי קריטריונים בארבעה תחומי יסוד:

א. הדפסות חוזרות ומהדורות חדשות של ספרים וכתיבי-עת מן התקופה הראשונה; ביוגרפיות של המשכילים הראשונים; רשימות ספרים של מדפיסים וסיפריות פרטיות;

ב. השפעות: חיקויים של סיגנונות וז'אנרים מהסיפורת המוקדמת;

- ג. זיכרונות סופרים המספרים על התקבלות סיפורת ההשכלה וסופרי ההשכלה
בעבור זמן;
ד. הערכות מעמיקות של סופרים ומבקרים; היגדים ישירים המשבחים או
מבקרים סיפורת זו.

בהרצאה זו – שהיא חלק מחיבור מקיף יותר – אשרטט בקצרה ראשי פרקים לדיון
בארבעה תחומים אלה בעיקר בתקופה הראשונה שלאחר 'ליקוי המאורות' בהשכלה
הגרמנית, דהיינו, הפסקת פעילותה.²

מהדורות של סיפורי ההשכלה המוקדמת שנדפסו מחדש: המאסף, סיפרי קודש

אחד הקריטריונים להערכת התקבלותם של סופרי ההשכלה המוקדמים וסיפריהם
יתמקד בבדיקת הדפסות חוזרות ומהדורות חדשות של סיפרי ההשכלה המוקדמת.

ההתרשמות הכללית היא שסיפרי ההשכלה הראשונים נחזרו ונדפסו במהדורות
חוזרות ושימשו את המשכילים בתקופותיה המאוחרות של ההשכלה. המשכילים
המאוחרים במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ואף אחר כך, נשענו איפוא על
כתיבהם והגותם של ראשונים, העריכו אותם, למדו מהם, ובמידה מסויימת הלכו
בעיקבותיהם. סיפרי היסוד על 'מדף הספרים' של ההשכלה היו פופולאריים
במיוחד, והחשובים שבהם היו סיפרי קודש שתורגמו ופורשו בליוויית מבואות על
ידי המשכילים, וכמובן, סיפרי לימוד שימושיים וסיפרי לשון.

דיון מקיף בנושא זה יצריך בדיקה ביבליוגרפית מדוקדקת, ואביא כאן רק כמה
דוגמאות עיקריות לקטיגוריות שונות של חומר השכלתי שמוחזר בהמשכה של
ההשכלה כדי להצביע על המגמה השלטת. הדוגמאות מדגישות את הצד הכמותי
של התקבלות הטקסטים, מבלי לדון פה באיכותם. אפשרות אחרת של בדיקה תנסה
לעקוב, במידת האפשר, אחר תפוצתם הממשית של כיתבי ההשכלה המוקדמת
ומיספרם המשוער של הקוראים, הסופרים, העורכים ועסקני הסיפורת כדי להתמודד
עם בעיית ההתקבלות מזווית אחרת.³ אך לא נוכל לקיים בדיקה כזאת במיסגרת זו.

אחת הדוגמאות המרשימות ביותר היא ההדפסה החוזרת של חומר שנדפס
ב*המאסף*, כתב-העת העברי הראשון של ההשכלה הגרמנית שיצא לסירוגין בשנים
1783-1811. הדפסות חוזרות מתוך *המאסף* נכללו בכתב-העת העברי השני, *ככורי
העתים*, שהופיע כשנתון מתקפ"א (1820/1) עד תקצ"ב (1831/2).⁴ בשמונת
הכרכים הראשונים הובא מיבחר רב מתוך ארבעת הכרכים הראשונים של *המאסף* –
207 פריטים שונים – כאות להשפעתו הנמשכת של כתב-העת הראשון מעבר לזמנו

וליחס של הערצה כלפיו. החומר הממוחזר נדפס כמעט ללא עריכה וללא שינוי, ובכך נוצר מעין חומר כמו-קאנוני בעברית. בסיפרי בכורי העתים – ביכורי ההשכלה אני דן בשאלת החומר שמיחזרו העורכים מתוך המאסף, ההסבר לבחירתו ולהשמטות שנידחו.⁵

ובתוך כך, הוציא רפאל פירשטנטהל בשנת תקפ"ט (1829) כתב-עת באותו שם, המאסף לשנת תקפ"ט.⁶ השפעת המאסף נראית גם בניסיונות שלא מומשו להוציא כתב-העת דומה בשם זה, ואף במתכונת דומה. החוקר רול חשף ניסיון להוציא את המאסף בקאסל בשנת 1799.⁷ וכן מצאתי בסיפריית רוזנטליאנה כתב-יד של כתב-עת בשם *כתר תורה המאסף*, שלא פורסם, מן השנים תקע"ה-תקע"ו (1815–1816).⁸ זאת ועוד, בשנת 1818 עשו עורך כתב-העת היהודי-גרמני *ידידיה*, ירמיהו היינמן, והמשורר משה בישנטל ניסיון – שאינו ידוע ושכנראה לא עלה יפה – להוציא מיבחר סיפורתי מתוך המאסף הראשון.⁹ ובשנת תרכ"ב (1862) הדפיס סופר ההשכלה מאיר הלוי לטרס מהדורה חדשה של כרך א' של המאסף לשנת תקמ"ד בשלמותו.¹⁰ כעבור ארבע שנים, ב-1866, הוציא יהודה ליב ריינהרץ בוורשה אף הוא כתב עת בשם המאסף, שהופיע פעם אחת בלבד. הגיליון כלל שירים, מליצות ומיכתבים ותרגום מצרפתית של מאמר *הכרזת הפילוסופיה* של מנדלסון מאת רפאל פירשטנטהל, שכאמור הוציא עוד קודם לכן את המאסף בשנת 1829.¹¹

מתוך הקורפוס המגוון של סיפרי ההשכלה זכו כיתבי הקודש בההדרתם של המשכילים הראשונים לתפוצה נרחבת ולמהדורות רבות. למיפעל הקבוצתי הראשון של משכילי ברלין, ה'ביאור' של משה מנדלסון – שהיה הפירוש על התורה על פי המקורות והפשט והתרגום של התורה לגרמנית באותיות עבריות – נודעה השפעה רבה בהמשכה של ההשכלה. מדפיסים שונים חזרו והדפיסו את *נתיבות השלום* – הוא ה'ביאור' – של מנדלסון בתשע מהדורות שונות במרוצת המאה הי"ט.¹² בעיקבות ה'ביאור' הופיעו תרגומים של יתר סיפרי המיקרא ופירושים ביוזמת המשכילים שהלכו בדרכו של מנדלסון. עליהם נימנו המהדורות של ספר משלי של יצחק אייכל, חמש המגילות של אהרון וולפסון ויואל ברי"ל, ובתוכן שיר השירים עם תרגום של מנדלסון לגרמנית, ספר תהילים של ברי"ל, והמבואות הרבים לסיפרי המיקרא שהוציא יהודה ליב בן זאב. אלה נדפסו במהדורות נוספות לאורך תקופת ההשכלה ואף אחריה.¹³

כמובן, סיפרי קודש היו 'תוצר' מבוקש בתפוצות ישראל, ומהדורות רבות שלא במסורת ההשכלה היו נפוצות. מאידך גיסא, תפוצתן של מהדורות המשכילים כוודאי העידה על התקבלותן בהשכלה המאוחרת, ויש להניח בעיקר בחוגי המשכילים. ואולם ברדיצ'בסקי דיווח במאמר על הוצאה חדשה של *נתיבות השלום*

ש"רוב העם קונה חומשים עם הפירושים המסורתיים, רש"י, שפתי חכמים וכו',
 "והחומשים עם ה'ביאור' או 'ביאורים חדשים' מונחים בקרן-זוית ונמכרים רק
 למשכילים מעטים".¹⁴

סיפרי לשון וסיפרי לימוד; סיפרי אידיאולוגיה; סיפרות יפה

קטיגוריה נוספת של ספרים מבוקשים היו סיפרי לשון שימושיים וסיפרי לימוד, שאף הם היו 'מיצרך' נדרש בבתי הספר, בין מורים פרטיים, ובין המשכילים בכלל. סיפרי הלשון וסיפרי הלימוד השונים שפירסם בן זאב זכו למהדורות רבות ולתפוצה נרחבת לאורך המאה הי"ט. קלוזנר דיווח על 12 מהדורות שונות של *תלמוד לשון עברי* של בן זאב, החל מתקניו (1796) ועד תרל"ד (1874), ואילו פרידברג רשם 15 מהדורות.¹⁵ *אוצר השרשים* של בן זאב יצא בחמש מהדורות, וקלוזנר סיכם את השפעתו בכותבו, כי הספר "הראה לאלפי-רכבות של צעירים את אוצר-הלשון של התנ"ך [...] והורה להם על-ידי כך גם את דרכיה של הלשון העברית בכלל".¹⁶ ספר הלימוד *בית הספר*, אף הוא מאת בן זאב, ששימש כקטכזום, נדפס בתשע מהדורות.¹⁷

טקסטים מתוך הקורפוס הסיפרותי של המאספים – חוג הסופרים שהשתתפו ב*המאסף* – נכנסו לספרים: משלים וסיפורים חינוכיים שהובאו לראשונה ב*המאסף* נדפסו מחדש בסיפרי לימוד – סיפרי קטכזום וכריסטומטיות – וסיפרי לשון של סופרי ההשכלה לשימושם של התלמידים והקוראים המשכילים.¹⁸

אחת העדויות להשפעתה הממושכת של האידיאולוגיה המשכילית שקבעו ראשונים, היא, כמובן, ההדפסה החוזרת של סיפרי אידיאולוגיה שהללו כתבו. הדפסתם החוזרת מעידה על הצורך לחזור ולעיין במישנתם של ראשונים וההיסמכות עליה. ספריו של נפתלי הירץ ויזל, למשל, נדפסו במהדורות חדשות. בין כתביו אנו מוצאים הדפסות חוזרות של אחד מכיתבי היסוד של ההשכלה המוקדמת, *דברי שלום ואמת* לוויזל, שבו הובא מצע אידיאולוגי לתיקונים בחינוך היהודי כדרך להשכלת היהודים. הספר השפיע רבות על המשכילים הראשונים בזמנו ועורר פולמוס חריף, ואף כי הפולמוס שכך כעבור זמן, הדרישות לתיקונים בחינוך היהודי הוסיפו להדהד ולהיות ריליוואנטים לגבי דורות של משכילים. הספר יצא במהדורה חדשה בווינה בשנים 1826 ו-1827, וכן במהדורה נוספת בוורשה בתקמ"ו, עם תולדות המחבר מאת קלמן שולמן.¹⁹ כמובן, הדים להצעות התיקונים בחינוך של ויזל נשמעים בכיתבי המשכילים המאוחרים, כגון *בתעודה בישראל* ליצחק בר לווינזון.²⁰

עדות להתקבלותן של יצירות פרוזה ושירה מקוריות יכולה להתקבל מהדפסתן החוזרת. *שידי תפארת*, האפוס המיקראי של ויזל, יצא במהדורה ראשונה באופן חלקי בברלין בתקמ"ט, ואחר כך נחזר ונדפס בגירסה מליאה בפראג בתקס"ט. במשך התקופה יצאו שבע מהדורות שונות של אפוס תנכי זה שהשפיע על סופרי השכלה רבים.²¹ יצירה אחרת, לדוגמה, שאף היא זכתה למיספר רב של מהדורות היא *משא בערב* לשמואל רומאנילי, המסווגת כספר מסעות, שנדפסה בתשע מהדורות.²² המחזה המיקראי של יוסף האפרתי *מלכת שאול*, שנדפס לראשונה בתקנ"ד, זכה אף הוא לשתיים עשרה מהדורות.²³

פרשנות ובלשנות; סיפרי מדע וטבע; ביוגרפיות של המשכילים הראשונים

מלבד הביאורים למיקרא במהדורותיהם של המשכילים יצאו גם כן סיפרי פרשנות לסיפורת קלאסית, כדוגמת *יין לכנון*, לוויזל, שהוא פירוש על פרקי אבות. הספר נדפס מחדש בשלוש מהדורות.²⁴ בין סיפרי הבלשנות שאיפיינו את עיסוקם של המשכילים הראשונים בבחינות לשוניות, בהגדרות בלשניות ובדיקדוק השפה היה *גן נעול* של ויזל, הידוע גם בשם *לכנון*, שיצא לאור לראשונה באמשטרדם ב-1765. הספר דן בנרדפים ובלשונות החוכמה במיקרא, ואינו יכול להיחשב במיסגרת סיפרי הלימוד והלשון שהוזכרו לעיל. אף הוא זכה לתפוצה רחבה, ונדפס בשש מהדורות סך הכול.²⁵

אחת ממטרותיה של ההשכלה הייתה הפצת לימודי חול, מדע ומדעי הטבע. ברוך לינדא, מן המשכילים הראשונים, פירסם סידרת מאמרי טבע ב*המאסף*²⁶ וכינסם בסיפרו *ראשית למודים*, שהתחיל להידפס בתקמ"ט. הספר נדפס בשש מהדורות.²⁷

הדפסות חוזרות של ביוגרפיות או ביוגרפיות חדשות על ראשוני המשכילים, ובמיוחד דמויות מופת כמשה מנדלסון ונפתלי הירץ ויזל, אף הן עדות לעניין הרב שדורות מאוחרים גילו בהן. מבחינה זו, הביוגרפיה *תולדות הרמב"ן* לאייכל, שנדפסה תחילה באופן סיריאלי ב*המאסף* והופיעה כספר בתקמ"ט, נדפסה בשלוש מהדורות נוספות.²⁸

על ויזל נכתבו כמה ביוגרפיות במאה הי"ט. הביוגרפיה הראשונה הייתה *זכר צדיק* שכתב דוד פרידריכספלד ב-1809. בשנת 1857 פירסם יוסף חיים בן יצחק זליג קרא [יחבי"ק] ביוגרפיה על ויזל שנדפסה באופן סיריאלי ב*המגיד*.²⁹ כעבור כשלושים שנה נתפרסמה ביוגרפיה של ויזל מאת קלמן שולמן שנכללה במהדורת *דברי שלום ואמת* וכן ביוגרפיה מאת מנדלקרן שנדפסה ב*האסיף* (שתייה בשנת 1886).³⁰ בין

דמויות המשכילים האחרים שזכו לביוגרפיות היה יצחק אייכל, שעל תולדותיו כתב לטריס במהדורת *המאסף* שלו מתוך הערצה רבה.³¹

רשימות ספרים של מדפיסים וסיפריות פרטיות; חיקויים של סיגנונות וז'אנרים מהסיפרות המוקדמת

מקור לא אכזב לתפוצתם של סיפרי ההשכלה יימצא ברשימות הספרים של המדפיסים השונים שהדפיסו סיפרי השכלה, כגון אנטון שמיד בווינה ומשה לנדאו בפראג, ומהן ניתן ללמוד על הספרים שנחזרו ונרפסו במהדורותיהם השונות וכן על מדף הספרים המשכילי (של סיפרי ההשכלה המוקדמת) במאה הי"ט.³² על הספרים שיצאו בדפוס חינוך נערים של המשכילים בברלין אפשר ללמוד מרשימה שנרפסה בסוף סיפרו של נחמן בר"ש, *עין משפט*.³³ חיפוש מידע על סיפריות ואוספי ספרים עשוי להניב פירות. לדוגמה, *בהמאסף* (תקמ"ד) פורסמו כמה הודעות על סיפריות ביוז'אקוה.³⁴ ידוע, כי לכמה מן המשכילים היו סיפריות ענפות, כגון סיפרייתו של יוסף פרל.³⁵ סופר אחר, ראובן בריינין, דיווח בזיכרונותיו שהקים 'סיפרייה'.³⁶ ונושא זה אף הוא ראוי לבדיקה מדוקדקת.

אחת הדרכים להעריך את השפעתה של סיפרותם של המשכילים הראשונים היא לבדוק באיזו מידה הלכו סופרי ההשכלה המאוחרת בדרכם הסיפרותית של ראשונים, תוך חיקוי סיגנונם וטיפוח ז'אנרים שהיו מקובלים בתחילתה של ההשכלה. כך, למשל, ראוי לבדוק את השפעת *שידי תפארת* של ויזל על אפוסים תנכיים, כגון *מטעי קדם על אדמת צפון* (1807) ו*ניד דוד* (1834) לשלום הכהן, *החשמונאים* (1816) ליששכר בר שלזינגר, "תולדות יוסף" למשה מנדלסון-פרנקפורט *בפני תבל* (תרל"ב), וכן האפוס המיקראי *חיי שמשון* (תקפ"ד) לזיסקינד ראָשקָאוּ.³⁷ לחובר, למשל, דיווח על כעשרים חיקויים והשפעות של *שידי תפארת*.³⁸ כמוכן, עיון בנושא זה מחייב דיון נפרד.

היו סופרים שהודיעו על חובם לסופרי ההשכלה המוקדמים. היה זה זיסקינד ראָשקָאוּ אשר העיד בעשור השלישי למאה הי"ט על השפעתו של ויזל על יצירתו.³⁹ וכך גם טען גבריאל פולק בהקדמה ל*קיקיון ליונה* (תרי"ג), שהלך בעיקבות ויזל.⁴⁰ ואף אם בכך ניסה פולק לקדם את חיבורו, יש בדבריו משום הבעת קירבה ליצירתו של ויזל.

בין הז'אנרים הסיפרותיים השונים שרווחו בראשיתה של ההשכלה היו שיחות המתים. שיחות כאלה הוסיפו להידפס לאורך התקופה כעדות לחדירה מתמשכת של

סוגות משכיליות. לדוגמה: השיחות בעולם הנשמות של שלמה לוויזון, יהודה ליב מיזס, ומאיר הלוי אלטר (ב- *כנודי העתים*), וכן אחרים.⁴¹ חקר מוטיבים סיפוריים עשוי אף הוא לגלות זיקות לסיפורת המוקדמת. כך, לדוגמה, השימוש החוזר במוטיב 'האביב', שחזר ועלה בשירי ההשכלה לכל אורך המאה הי"ט.⁴²

הערכות מעמיקות של סופרים ומבקרים; זיכרונות סופרים על התקבלות סיפורת ההשכלה וסופרי ההשכלה

דיוני ביקורת סיפורתית מעמיקה – מעבר לשבחים כלליים – עשויים אף הם להעיד על התקבלותה של הסיפורת המוקדמת. וכך, למשל, הערכתו של שלמה לוויזון בסיפור *מליצת ישורון* הדן בפואטיקה, שבו איזכר את ויזל וכתבתו, מעידה על ביקורת רצינית ועניינית. וכן דיונו של דב גינצבורג בהגדרות הפואטיות של המשכילים אף הוא מהווה עדות על התייחסות רצינית ועיונית לסיפורת המוקדמת, בדיקתה והערכתה.

האם עמדו סיפרי המשכילים הראשונים וכרכי *המאסף* לרשות המשכילים כדור השני? על הנגישות ל*המאסף* ולסיפרי השכלה מן הדור הראשון בתקופת ההשכלה השנייה מספרים משכילים בזיכרונותיהם. אברהם גוטלובר דיווח בזיכרונותיו כי שלושים וחמש שנה לאחר מות הרמבמ"ן, בשנת תקפ"א, בהיותו בן 10 שנים, כבר היו בעיר מולדתו קונסטנטיין-ישן, כפלך ווהלין, ברוסיה, סיפרי התנ"ך עם ביאור ותרגום-אשכנז, וכן סיפרי ר' נפתלי הירץ ויזל, סיפרי דיקדוק ושורשים של בן זאב, המאספים, ועוד ספרים. גם הסאטירה *כתב יושד* (תקנ"ה, 1794) לשאול ברלין הגיעה לידינו.⁴³ מרדכי אהרן גינצבורג סיפר באוטוביוגרפיה שלו כי *פעדאן* הגיע לידינו וכי לאחר קריאתו עלה ערפו של מנדלסון בעיניו.⁴⁴ ואילו משה ליב ליליינבלום דיווח על רכישת ספר *חכמת שלמה* עם פירושו "רוח חן" לוויזל ועל השפעתו עליו, וכן מסר על ספרים נוספים שנדפסו "בק"ק קעניגסברג" – המקרבים אותו ממרחק השנים למרכז ההשכלה הגרמני באמצעות הספרים שנדפסו שם, ועל סיפרו של בן זאב, *תלמוד לשון עברי*.⁴⁵ ראובן בריינין אף הוא דיווח על השפעת סיפרו של בן זאב, *תלמוד לשון עברי*, וכן על חומש ותנ"ך (!) עם ביאורו של "משה דסאואר" (מנדלסון).⁴⁶

במרכזי ההשכלה עברו סיפרי ההשכלה המוקדמת מיד ליד. במקומות רחוקים ומבודדים כנראה שלא היו סיפרי השכלה אלא אם כן היה שם משכיל מבוסס. כך למשל סיפר ליליינבלום על התוודעותו לבחור שהיו לו סיפרי השכלה, ואף בריינין

כתב בזיכרונותיו על מלמד-משכיל שהיה לו "ארגו מלא ספרות השכלה" ועל הקשיים להשיג סיפרי השכלה.⁴⁷ ואילו פייארברג מספר לאחד העם באחת מאיגרותיו שלא עמדו לרשותו ספרים (סיפרי השכלה).⁴⁸

עדויות משכילים אלה ואחרים, שראוי לבדוק אותן בנפרד, אף הן מוסרות על מציאותם של סיפרי ההשכלה המוקדמת ועל השפעתם על דורות של משכילים. ואילו באשר להיגדים ישירים המהללים או מבקרים סיפרות זו, בנושא זה אני דן בחיבור הרחב.

דיונינו עד כה על התקבלות הספרים והסופרים של סיפרות ההשכלה המוקדמת בתקופותיה המאוחרות של ההשכלה מחזקים את עובדת קיומם של קוראים שנוקקו לספרים אלה, אף כי היקף תפוצת הספרים אינו ברור.

לא זו בלבד, אלא שאם ניכרש לתיאוריית ההתקבלות של האנס זאוס, הבוחנת את התקבלות היצירות על פי הקריטריון של מילוי "אופק הציפיות" של הקוראים, יש להניח כי הסיפרות היפה, כדוגמת *שידי תפארת* של ויזל, אכן מילאה את "אופק הציפיות" של הקוראים והתקבלה היטב.⁴⁹ שהרי הקורא המשכיל היה אמון על סיפרי התנ"ך ועל פרשנות המידרש שלהם, וכך היה יכול ליהנות הנאה אסתטית מליאה *משידי תפארת*. האפוס מילא את הדרישות האסתטיות של סיפרות ההשכלה: שיבה לתנ"ך, שימוש בלשון תנכית, הצגת יופיו של התנ"ך, חזרה לימי קדם של האומה, וכתובת שירת גבורה פסוודו-קדומה.

השינוי ביחס כלפי ההשכלה המוקדמת אירע בעת התפתחותה של הביקורת הסיפרותית בשנות ה-60 למאה הי"ט בכיתביהם של אברהם אורי קובנר, אברהם פאפירנא ואחרים. אבל זה נושא להזדמנות אחרת.

הערות:

1. לדוגמה: בביקורת מאוחרת הדבר משתקף במאמרו של ישורון קשת, "השכלה וכישלונה", *מצודה*, ה'ר' (תשמ"ח), עמ' 351–359; וכך, אברהם שאנן, *הספרות העברית החדשה לזמניה*, ב' (תל-אביב, 1962), עמ' 92: "ההשכלה הכזיבה".
2. כך אני מכנה את השכלת ברלין; איני מתייחס לתופעות של משכילים בודדים מוקדמים – על אף חשיבותם – לפני התקופה כאל 'השכלה'; המונח 'השכלה' מתייחס להשכלה העברית והיהודית כתנועה סיפרותית-תרבותית; המונח 'אורות' מתייחס לתופעות המקבילות בתרבות האירופית: Aufklärung, Enlightenment, וכדומה.
3. בדרך זו נקט דן מירון בסיפורו *כודדים כמועדס* (תל-אביב, תשמ"ח), עמ' 58–67, שבו קבע את שנות השמונים למאה הי"ט כעידן פריחה לסיפרות העברית בת הזמן, וסקר את הגידול הרב שחל אז

- בתפוצתם של כיתבי-העת והספרים למיניהם. אך יקשה לשחזר מידע מקביל על תפוצתם של כיתבי ההשכלה המוקדמת לאחר זמנם, במחצית הראשונה של המאה הי"ט ואחריה. רשימות חותמים על המאסף ועל הביאור של מנדלסון בזמנם אכן ידועות, אך מידע על תפוצת סיפרי ההשכלה לאחר הדפסתם הראשונית – חייב בדיקה מדוקדקת.
4. על כנורי העתים ראה מונוגרפיה ואינדקס מוער: משה פלאי, *כנורי העתים – כיכורי ההשכלה: מפתח מוער ל כנורי העתים, כתב-העת העברי של ההשכלה בגליציה* (ירושלים, 2005).
5. פלאי, שם, עמ' 45, 51–52, 54, 66, 70, ועוד.
6. המאסף לשנת תקפ"ט בעריכת רפאל פירשטנטהל (ברסלוי, 1829).
7. המאסף מקיץ תקנ"ט לפ"ק פה קאסל, כתב-יד (1799) של כתב-עת המצוי בסיפרייה הלאומית והאוניברסיטאית בסטראסבורג, שעליו פירסם וולטר רול מאמר. ראה: Walter Röhl, "The Kassel 'Ha-Meassef' of 1799 [:] An Unknown Contribution to the Haskalah," *The Jewish Response to German Culture*, Jehuda Reinharz, ed. (Hanover & London, 1985, pp. 32-50).
8. כתב-יד המאסף נמצא בסיפריית הרוזנטליאנה באמשטרדם: *כתב תורה* [], המאסף דברי מליצה הגונים ועריכים ומשלי מוסר וספורינים] נחמדים שנאספו יחד (קוברדן, תקע"ה), מאת מאיר דה וולפט (Meier de Wulft). על מאסף זה הרציית בקונגרס העולמי הי"ד למדעי היהדות בתשס"ה.
9. *Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur* (Berlin, 1818). חוברת בת 15 עמ', כרוכה בסוף כרך א' של המאסף החדש (1809) בעריכת שלום הכהן, שמצאתיה בסיפריית המדינה בברלין. בתוכניתו לפרסם על כך מאמר נפרד. הכרוז נדפס גם כמאמר ביידידיה (בלא הדוגמאות בעברית): "Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur," *Jedidja*, II, I, 1, S. 117–122.
10. מאיר הלוי לטריס, מהדיר, המאסף לשנת התקמ"ד, מהדורה ב' (וינה, תרכ"ב).
11. המאסף שהוציא יהודה ליב ריינהערץ: המאסף יבואו בו שירים ומליצות נשגבי הרעיון גם מכתבים שונים. ונצמד לזה הספר היקף מאמר הברור הפילוסופי מאת הרב החכם הכולל ר' משה בן מנחם מענדעלסזאהן ז"ל (ורשה, 1866). מובא בו גם קטע מקהלת מוסר של מנדלסון שנדפס גם בהמאסף הראשון.
12. משה מנדלסון, *נתיבות השלום* (ברלין, תקמ"ג); מהדורות שעברו תחת ידי יצויינו להלן בפירוט ביבליוגרפי (וכן להבא): *ספר נתיבות השלום* עם תרגום אשכנזי ובאור מאת החכם המפורסם מוהר"ד משה מדעסוואי כפי אשר נדפס בברלין התקמ"ג (וינה, 1817; 1818). ראה גם חיים דב פרידברג, *בית עקד ספרים*, ד' (תל-אביב, 1956), עמ' 1074.
13. יצחק אייכל, *משלי* (אופיבאך, תקס"ה; וינה, 1817); יואל ברי"ל, *ספר זמירות ישראל* (ברלין, תקנ"א); *ספר זמירות ישראל הוא ספר תהלים* עם [...] תרגום אשכנזי מאת רבנו משה בן מנחם ומבואר מאת ר' יואל ברי"ל (וינה, 1817); אהרן בן-וואלף [וולפסון] ויואל ברי"ל, *חמש מגלות* (וינה, 1807; 1818). מהדורות חדשות נדפסו בכותרת *כתבי קודש* כגון ספר איוב עם תרגום אשכנזי ובאור מאת אהרן וואלפסזאהן (וינה, 1817; 1826). וכן, יהודה ליב בן זאב, *מבוא אל מקראי קדש* (וינה, 1810).
14. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, כתבי מיכה יוסף בן-ג'ריון, ב', *מאמרים* (תל-אביב, תש"ך), עמ' רמ"ה.
15. יוסף קלוזנר, *הסטוריה של הספרות העברית החדשה*, א' (ירושלים, 1960), עמ' 182–183. ראה גם פרידברג, *בית עקד ספרים*, ד', עמ' 1105.

16. קלוזנר, שם, עמ' 183–184. פרידברג, *בית עקד ספרים*, א' (תל-אביב, 1951), עמ' 43.
17. קלוזנר, שם, עמ' 184, מדרוח על תשע מהדורות; פרידברג, שם, א', עמ' 145, מדרוח על שבע מהדורות.
18. עוד על סיפורת ילדים וסיפרי לימוד, ראה אוריאל אופק, *ספרות הילדים העברית – ההתחלה* (תל-אביב, תשל"ט), וכן, זהר שביט, "הריהוט של חדר ההשכלה היהודית בברלין – ניתוח המקראת המודרנית הראשונה לילדים יהודים", בתוך ישראל ברטל, חוה טורניאנסקי ועזרא מנדלסון (עורכים) *כמנהג אשכנז ופולין: ספר יוכל לחנא שמרוק* (ירושלים, תשנ"ג), עמ' 193–207.
19. ראה נפתלי הירץ ויזל, *דברי שלום ואמת* (וינה, 1826); *מכתבים שונים* [כולל *דברי שלום ואמת*] (וינה, 1827); נפתלי הערץ וויזל, *ספר דברי שלום ואמת* (ורשה, 1886), מהדורת קלמן שולמן. השווה, פרידברג, שם, א', עמ' 225.
20. יצחק בער לעווינזאהן, *מעודה בישראל* (וילנא, תקפ"ח; מהדורת צילום: ירושלים, תשל"ז).
21. פרידברג, *בית עקד ספרים*, ג' (תל-אביב, 1954), עמ' 997. בין המהדורות הנמצאות בידי: נפתלי הירץ ויזל, *שידי תפארת* (ברלין, תקמ"ט); *שידי תפארת* (פראג, תקס"ט); *שידי תפארת* (ורשה, 1840).
22. כולל במאה העשרים. מהדורה א': שמואל רומאנילי, *משא כערב* (ברלין, תקנ"ב). ראה רשימת המהדורות בפרק על סיפורת המסעות בסיפרי *סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית* [ז' הו"אנו המשכילי ואכזרייהו (ישראל, 1999)], עמ' 208.
23. יוסף האפתי מטראפלוויץ, *מלוכת שאול* (וינה, תקנ"ד); (למברג, 1820); (וינה, 1829); (ורשה, תרל"א). פרידברג, *בית עקד ספרים*, ב' (תל-אביב, 1952), עמ' 608, מדרוח על 12 מהדורות. בשנת תשכ"ט נדפסה מהדורת 'דורות' של *מלוכת שאול* בההדרת גרשון שקד.
24. נפתלי הירץ ויזל, *יין לבנון* (אמסטרדם, תרל"ה); (ורשה, תרמ"ד); (ורשה, תרנ"ח).
25. פרידברג, *בית עקד ספרים*, א', עמ' 199.
26. ראה משה פלאי, *שער להשכלה: מפתח מועד להמאסף*, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד–תקע"א) (ירושלים, תשס"א), עמ' 113, רשימת מאמרי ברוך לינדא בהמאסף.
27. פרידברג, *בית עקד ספרים*, ג', עמ' 931; ראה גם קלוזנר, *הסטוריה של הספרות העברית החדשה*, א', עמ' 191–192; ואופק, *ספרות הילדים העברית – ההתחלה*, עמ' 18. שלום יעקב אברמוביץ (אברמוביץ) משבח את *ראשית למודים* ואת מחברו, ברוך לינדא, במבוא "עת לדבר" לסיפור *תולדות הטבע*, ג' (וילנה, תרל"ג), עמ' xxviii–xxix.
28. איצק אייכל, "תולדות רבנו משה בן מנחם" (תולדות גדולי ישראל), *המאסף*, ד' (שבט, תקמ"ח), עמ' קי"ג–קמ"ד; (אדר ב', תקמ"ח), עמ' קע"ז–ר"ח; (אב, תקמ"ח), עמ' של"ז–שס"ח; ה' (מרחשון, תקמ"ט), עמ' ל"ג–ס"ד. המהדורה הראשונה, *תולדות רבנו החכם משה בן מנחם* (ברלין, תקמ"ט); בין המהדורות האחרות: *תולדות הרב הכולל החכם החוקר אלהי רבנו משה בן מנחם* (וינה, תקע"ד); *תולדות החכם החוקר אלהי רבנו משה בן מנחם* בתוך *זמירות ישראל* (למברג, 1860).
29. יחביק, "תולדות ר' נפתלי", *המגיד*, א', גל' 26, 30, 33, 36, 37, 51 (תרי"ז).
30. *ספר דברי שלום ואמת* (1886), עמ' 1–31, מהדורת קלמן שולמן; שלמה מאנדעלקערן, "תולדות ר' נפתלי הירץ וויזל זצ"ל", *האסיף*, ג' (תרמ"ז) שיצא בוורשה בתרמ"ז.
31. מאיר הלוי לטריס, "תולדות החכם ר' איצק אייכל ז"ל", *המאסף* לשנת תקמ"ד בהוצאת לטריס (וינה, תרכ"ב), עמ' מ"א–ג'.

32. ראה פלאי, *כבורי העתים – ביכורי ההשכלה*: מפתח מועד לכבורי העתים, עמ' 34, הע' 92, 93, עמ' 48, הע' 156. ב-1807 התפרסמה הודעה בת שני עמודים בשם אנטון שמיד על הוצאת מחזורים בתרגום לגרמנית מאת וואלף היידנהיים, בשם *קול מבשר*, המצוייה בספרייה הלאומית ומיספרה L.1047. ב-1815 פירסם שמיד "מודעה" ארוכה על תוכניתו להוציא לאור את המהרש"א, סיפרי מישניות, מאמר על דיקדוק לשון המישנה "מאת המשכיל ר' שלמה לעזוויאהן", ובו הוא מציע תוכנית לרכישת הספרים על ידי חתימה מראש. *מודעה זה שנים רבות* (וינה, 1815), המצוייה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 4 עמ' בגודל פוליו, שמיספרה L.736. רשימת ספרים שנדפסו בבית הדפוס של לנדא נתפרסמה בשנת תקצ"ו: *רשימת הספרים הנמצאים בבית דפוס משה הלוי לנדא כפראג תקצ"ו* (פראג, תקצ"ו), 8 עמ'; רשימה נוספת נדפסה בכותרת דומה בשנת תקצ"ט. הרשימות מצויות בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ומיספריהן L.2429 ו-L.2428. חומר רב על סיפרי השכלה שנדפסו במאה הי"ט נמצא בספריו של חיים דובעריש פריעדבערג, *תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה* (אנטוורפן, תרצ"ו), לדוגמה, על הספרים שהוציא אנטון שמיד, עמ' 95-99, וכן הכרך *תולדות הדפוס העברי שנדפס בתרצ"ה*.
33. נחמן בן שמחה בר"ש בר"א, *עין משפט* (ברלין, תקנ"ו).
34. ראה *שער להשכלה: מפתח מועד להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד-תקע"א)*, עמ' 145-146.
35. ראה יוסף קלוזנר, *הסטוריה של הספרות העברית החדשה*, ב' (ירושלים, 1960), עמ' 290.
36. ראובן בריינין, "זכרונות", *כתבים נבחרים* (מרחביה, 1965), עמ' 415-418.
37. שלום הכהן, *מטעי קדם על אדמת צפון* (רדלהיים, 1807; זולקווא, 1818); הכהן, *ניד דוד* (וינה, 1834); יששכר בר שלזינגר, *החשמונאים* (פראג, 1816); משה מנדלסון (פרנקפורט), "תולדות יוסף", *פני תבל* (אמסטרדם, תרל"ב), עמ' 111-138; זיסקינד ראשקאוו, *חיי שמשון* (ברסלוי, תקפ"ד).
38. פ. לחובר, *תולדות הספרות העברית החדשה*, א' (תל-אביב, תשכ"ג)¹², עמ' 76, 146. קלוזנר טוען שבוודאי אחרים הושפעו על-ידי המיקרא עצמו ולא דווקא על-ידי שירי תפארת.
39. ראה זיסקינד ראשקאוו הלוי, *חיי שמשון* (ברסלויא, תקפ"ד), עמ' 6.
40. גבריאל פאלק, *קיקיון ליונה* (אמסטרדם, תרי"ג), בהקדמה, עמ' iii: "ונסייתי בהם את מצער כחי לדרך בעקבי החוקר הנשגב, החכם הגדול בתורה ולשון קודש, המשורר אין כמוהו בדורות האחרונים, הרב המפואר כמהור"ד נפתלי הירץ וויזל זצ"ל, אשר אין ערוך אליו כנעים זמירותיו בספרו הנחמד שירי תפארת העומד לנס ישרון לתפארת עולם". פולק נסמך על ביקורתו של אייכל על שירי תפארת בהמאסף ומצטט אותו באומרו על יצירתו האפית של ויזל, ש"במתכונתה לא נעשתה כמוה מיום שגלו ישראל מעל אדמתם" (שם).
41. על פירוט השיחות השונות, ראה בסיפרי סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית [ז' הו'אנר המישיכילי ואכיזרייהו], בפרק על שיחות המתים, עמ' 49, הע' 6, 7.
42. ראה דיוני על התופעה בראשית התקופה בפרק על שירת המאסף בסיפרי דוד המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם הסיפורתית של חלוצי המאסף, כתב-העת העברי הראשון, להשכלה העברית בראשיתה (תקמ"ד-תקע"א) (ישראל, תשס"א), עמ' 42-45, ועל התפתחותה בכבורי העתים בסיפרי כבורי העתים – ביכורי ההשכלה: מפתח מועד לכבורי העתים, כתב-העת העברי של ההשכלה בגליציה (ירושלים, 2005), עמ' 74-75, 108. דוגמה לשירה המוקדשת לאביב: סיפור של שמואל זינווילי זעליגזאהן, האביב (ברלין, תר"ה). ראה מאמרו של יוסף האפרתי, "דרכי התיאור בשירת

- ההשכלה, לפואטיקה של השירה העברית בתקופת ההשכלה, בייחוד בהשוואה לשירת דור ביאליק", *הספרות*, ב' (1, ספטמבר 1969), עמ' 26-39. נדפס גם בסיפרו *המראות והלשון* (תל-אביב, תשל"ז).
43. אברהם בר גוטלור, "הגיזרה והביניה: לקורות התפתחות ההשכלה בישראל בארץ רוסיה ופולין", *זכרונות ומסעות*, ב', מהדורת 'דורות' (ירושלים, תשל"ו), עמ' 72; אברהם בער גאטאלאבער, *זכרונות מימי נעורי*, א' (ורשה, 1880), עמ' 26: *על תלמוד לשון עברי* לבן זאב; עמ' 19: *כאור מלות ההגיון עם ביאור הרמב"ן* [מיספרי העמודים משובשים]; ב' (ורשה, 1881), עמ' 11: *על ויזל ובעלי המאפים*; ג' (ורשה, 1881), עמ' 31: *על כתב יושר*, הסאטירה של שאול ברלין להגנת ויזל, *ותולדות הרמב"ן*; עמ' 34: *על אייכל*. וכן במהדורת 'דורות', כרך א', עמ' 78: *על תלמוד לשון עברי לבן זאב*; עמ' 81-82: *כאור מלות ההגיון עם ביאור הרמב"ן*; עמ' 229: *כתב יושר*.
44. מרדכי אהרן גינצבורג, *אביעזר* (וילנה, 1873), עמ' 115-119, וכן הוא מזכיר סיפרי השכלה נוספים.
45. משה ליב ליליינבלום, *חטאת נעורים*, *כל כתבי משה ליב ליליינבלום*, ב' (קראקא, תרע"ב), עמ' 219, 231. וכן המהדורה הראשונה: צלפחד בר חשים התוהה [משה ליב ליליינבלום], *חטאת נעורים* או וידוי הגדול של אחד הסופרים העבריים (וינה תרל"ו); מהדורה מצולמת הוכנה על-ידי פרופ' ג. אלקושי בתל-אביב, תשכ"ז, על-פי מהד' קראקא, תרע"ב. ראה בסיפרי *כמאבקי תמוזה*, בפרק "השכלה והתמשכלות", עמ' 35-45.
46. בריינין, "זכרונות", *כתבים נבחרים*, עמ' 407, 477.
47. משה ליב ליליינבלום, *חטאת נעורים*, *כל כתבי משה ליב ליליינבלום*, ב', עמ' 226; ראה מהדורות נוספות בהערה 45 למטה. וכן, בריינין, "זכרונות", *כתבים נבחרים*, עמ' 396-399, ואילך.
48. "צורר מכתבים אל אחד-העם", *כתבי מרדכי זאב פיארברג* (תל-אביב, ללא שנת ההדפסה; מהד' 5), עמ' 163.
49. על התקבלות טקסטים ראה, Hans Robert Jauss, *Toward an Aesthetic of Reception*, *Theory and History of Literature*, II (Minneapolis, 1982), pp. 3-45 ואילך. אברהם באנד החיל את התיאוריה של האנס רוברט יאוס בדבר התקבלותם של טקסטים סיפרותיים על סיפריהם של ויזל, *שירי תפארת*, ושל רמח"ל, *לישרים תהלה*. Arnold Band, "The Beginning of Modern Hebrew Literature: Perspectives on 'Modernity,'" *AJS Review*, 13 (Spring-Fall 1988), pp. 1-26. באנד טען שאכן הדפסתם החוזרת של מהדורות שתי היצירות הנזכרות מעידות על התקבלותן. אך הוא סבור שיצירתו זו של ויזל שימשה כ"אופק משתנה" ולא מילאה את "אופק הציפיות" של הקורא משום שהיא הציגה צורה חדשה של שירה (במאמר, עמ' 17).